

Відгук
офіційного опонента, доктора історичних наук, професора
Райківського Ігоря Ярославовича на дисертацію
Орлевич Ірини Василівни «Москвофіли Галичини: генеза, діяльність,
ідеологія (1914–1939)», подану на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук
за спеціальністю 07.00.01 – історія України

В умовах сучасної російсько-української війни актуальним стає вивчення різних аспектів формування модерної української нації. У дисертації І. Орлевич розглянуто генезу галицького москвофільства, причини його відродження в період між двома світовими війнами в ХХ ст., роль у суспільно-політичному та культурному житті українців Галичини. Структура роботи, побудована за проблемно-хронологічним принципом, не викликає заперечень. У семи розділах дисертантка розкрила формування ідеологічних засад галицького москвофільства та в загальних рисах його розвиток до 1914 р., діяльність москвофілів у роки Першої світової війни, з'ясувала еволюцію москвофільського руху та інтегрування його світоглядних засад у практику в 1920–1930-х рр., дослідила проблеми ідентифікації представників цієї течії, зокрема їхній колективний просопографічний портрет. Перші два розділи традиційно присвячені аналізу історіографії і джерел дослідження, його теоретико-методологічних основ.

Впадає у вічі ґрунтовна апробація результатів проведеного дослідження, в т. ч. в одній монографії, двох брошурах, 13-и розділах у колективних монографіях, чотирьох статтях у виданнях, що належать до наукометричних баз Web of Science, Scopus, 19-и статтях у наукових виданнях в Україні категорії «Б» тощо (частина праць – у співавторстві). Дисертація Ірини Орлевич виконана як частина чотирьох планових тем відділу нової історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, що виконувалися впродовж тривалого часу.

Вступна частина роботи, після Переліку умовних скорочень, відповідно до встановлених вимог містить обґрунтування актуальності теми, об'єкту і

предмету, мети та завдань, його хронологічних і географічних меж, методів дослідження, наукової новизни дисертації, її науково-практичного значення, апробацію результатів у доповідях на міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях, у виступах на засіданнях вченої ради та відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича тощо. Авторка цілком слушно зауважує, що «тема москвофільства (русофільства) належить до найбільш контroversійних в історіографії України загалом та Галичини зокрема» (с. 27).

Висвітлюючи історіографічну базу дослідження в підрозділі 1.1, І. Орлевич обстоює тезу, що діяльність галицьких москвофілів міжвоєнного періоду належить до найменш досліджених і найбільш суперечливих тем у сучасній історіографії. В основному, автори звертали увагу на попередні етапи розвитку москвофільства – до початку ХХ ст. Початок вивчення історії галицького москвофільства поклали сучасники подій в кінці ХІХ ст. – 1939 р., причому з різних ідеологічних позицій, як прихильних до нього (безпосередні діячі цієї суспільно-політичної течії), так і критичних. Найбільший внесок у вивчення ідеології і практичної діяльності москвофілів Галичини зробила українська історіографія після 1991 р. Авторка в цілому ґрунтовно проаналізувала здобутки українських і зарубіжних дослідників у вивченні теми.

Цілком погоджуємося з аргументованим висновком І. Орлевич про відсутність в історіографії дослідження, яке б «системно, у проблемному міжпарадигмальному й міждисциплінарному руслі трактувало б русофільство Галичини 1920–1930-х рр. як результат ідеологічних і культурних трансформацій колективної свідомості й суспільно-політичної думки певного сегмента українського соціуму після Першої світової війни» (с. 59). Власне, заповнити цю прогалину в історичній науці й покликане пропоноване дослідження. Основою для написання дисертації послужило опрацювання широкої джерельної бази, що включає неопубліковані архівні матеріали, переважно з Центрального державного історичного архіву України у м. Львові та низки інших архівних установ у Львові, Івано-Франківську, Тернополі,

Києві, Варшаві (182 позиції у списку використаних джерел та літератури). Крім того, використано опубліковані джерела – збірники документів і матеріалів, програми, звіти москвофільських організацій та ін., друковані періодичні видання досліджуваного періоду, причому як москвофільські, так й українофільські та польські у досить великій кількості, джерела особового походження (автобіографії, щоденники, спогади, листи та ін.) москвофільських діячів тощо.

Позитивно, що І. Орлевич долучила до свого дослідження художні твори різних жанрів – оповідання, повісті, вірші та ін., присвячені талергофській проблематиці, використала також речові джерела, в т. ч. музейні експонати, зокрема із фондів Львівського історичного музею, Львівського музею історії релігії. Частину джерел, включаючи «Опитувальні листи», зібрані Талергофським комітетом 1928 р., уперше введено до наукового обігу. Загалом використаний у дисертаційній роботі комплекс історичних джерел доволі різноманітний за змістом та обсягом. Він поділений дисертанткою на кілька груп і проблемно проаналізований, що дало змогу на фаховому рівні розкрити суспільно-політичну й культурну діяльність галицьких москвофілів (русофілів) у досліджуваній період. І. Орлевич аргументовано наголошує, що суттєвою дослідницькою проблемою є інтерпретація джерельного матеріалу з історії москвофільства, його термінологічне окреслення: «... Частину москвофільських джерел навіть в українських (а тим паче російських) архівних публікаціях називають і руськими, і «руськими», і русофільськими, або й узагалі «російськими», що є наслідком «нерозуміння ментальності русофілів та їхніх концепцій» (с. 80).

Другий розділ дисертації І. Орлевич присвячений аналізу теоретико-методологічних основ дослідження, що базувалося на використанні загальнонаукових та історичних методів. Авторка розглядає їх у порівняльному контексті з історичними формами русофільства чи русофілії в Європі чи навіть в Америці. Багато місця дисертантка присвятила з'ясуванню термінології пропонованого дослідження з історії москвофільства, що є серйозною

науковою проблемою. У своїй роботі І. Орлевич взяла за термінологічну основу мовну, культурну та політичну самоідентифікацію представників міжвоєнних москвофільських середовищ, терміни «русофіли» і «москвофіли» вживаються як синоніми, часом використовується самоназва русофілів – «руські». Окремо висвітлюються питання мовної ідентичності, політичної ідеології та історичної ментальності москвофілів, що, як і вся спрямованість їх мислення і культури, була двоїста, в розумінні дисертантки охоплювала підставові елементи як українського/малоруського та європейського менталітету, так і прагнення наблизитися до менталітету великоруського/російського.

Аналізуючи в третьому розділі формування ідеологічних засад галицького москвофільства, І. Орлевич у двох підрозділах послідовно розкрила москвофільську течію у Східній Галичині в XIX – на початку XX ст. під кутом зору інституалізації, пошуку компромісів та протистояння з українофілами і термінологію русофілів (москвофілів) як індикатор самоідентифікації. Аргументовано стверджується, що в руслі історичних поглядів найбільш відомого галицького історика середини XIX ст. Дениса Зубрицького москвофіли пов'язували походження «русского народу» з добою Київської Русі, зародженням східної (візантійсько-руської) цивілізації, якій у їх розумінні протистояла західна. Прорусофільські настрої в Галичині почали зміцнюватися після поразки революції 1848–1849 рр., що увійшла в історію як «весна народів». Цілком слушною виглядає авторська теза, що вбачає дві основні причини в активізації галицького русофільства (москвофільства): перевага, надана урядом полякам в австрійській Галичині з початку 1850-х рр., що послабила австрофільські настрої серед місцевих русинів, а з другого боку, – розгром Кирило-Мефодіївського братства в Києві, послаблення ідейного впливу на край з боку Наддніпрянської України.

У дисертації авторка фахово розкрила ідейний та організаційний розвиток москвофільської течії до Першої світової війни 1914–1918 рр. Багато уваги в роботі приділяється ідейним суперечкам галицьких москвофілів з опонентами-українофілами, що точилися навколо питань термінології, літературної мови і

правопису, політичної ідеології тощо. Аргументовано стверджується, що попри ідейні розбіжності, до початку «нової ери» 1890–1894 рр. народовці та русофіли виявляли прагнення до компромісу у сфері поточної галицької політики на ґрунті протистояння полонізації. Ситуація змінилася на зламі XIX–XX ст. у зв'язку з процесами глибинної трансформації українського національного руху, його політизацією і партизацією тощо. Це суттєво звужувало базу галицького москвофільства і врешті-решт призвело до розколу в 1909 р. на т. зв. «новокурсників» і «старокурсників». На думку І. Орлевич, ідеологічних відмінностей між двома напрямками москвофільської течії не існувало, «новокурсники, однак, як радикальніша частина москвофільського табору, вели свою пропаганду значно відвертіше та активніше, ніж більш помірковані та обережні у своїй діяльності старокурсники» (с. 119).

Щодо термінології, то в дисертації через призму етнічних характеристик розглянуто особливості ідентифікації москвофілів (русофілів), вживання ними назв «Русь» і «русин», «Мала і Велика Русь», «Україна». Назви власної політичної партії та її органів представники москвофільського напрямку виводили від своєї самоідентифікації – з «руським» народом: «Русская рада», «Русска народна партія» і т. п. І. Орлевич переконливо стверджує, що самоназва «русский» найбільше імпонувала адептам галицького москвофільства, але паралельно вживалися і варіанти назв, отримані від їх політичних опонентів – «русофіли», «москвофіли». Як висновок, наголошується, що «москвофільські діячі не змогли прийняти модерну модель націотворення і, на відміну від українофілів, поступово втрачали свої впливи у суспільно-політичному русі» (с. 127, 128).

Четвертий розділ дисертації показує інституалізацію москвофільської течії в період Першої світової війни. Висвітлюючи взаємини з російською владою в 1914–1915 рр., І. Орлевич наголошує, що вже напередодні війни галицькі москвофіли активізували пропаганду православ'я, що викликало обурення австрійської влади, судові політичні процеси проти них. Під час російської окупації краю в кінці 1914 р. – середині 1915 р. практична діяльність

москвофілів була спрямована на пропаганду російської ідеї, боротьбу з українофільством та австрофільством. Окремо висвітлюється робота москвофільських діячів у 1915–1918 рр., що перебували у вимушеній еміграції в Російській імперії, побоюючись репресій з боку австрійської влади. Під час проголошення і розбудови ЗУНР москвофіли не брали участі в політичному житті, тоді як їх однодумці, емігранти в Російській імперії опинилися у вирі революційних подій, були лояльними до царизму, за що чимало з них постраждали в майбутньому від радянського режиму (як і раніше від австрійської влади, що повернулася до Львова в 1915 р.).

Під час Великої війни загострилося політичне протистояння двох конкуруючих політичних сил (москвофілів та українофілів), зумовлене намаганням відстояти власне право на дві найбагатші інституції в краї – Ставропігію та Народний дім. Після встановлення польської влади в Галичині 1919 р. нова адміністрація підтримала довоєнне москвофільське керівництво, була створена форма правління – урядові комісари. Фінансово-господарській діяльності Народного дому в роки Першої світової війни було завдано чималої шкоди, що на фаховому рівні висвітлюється в дисертації.

У п'ятому розділі дисертантка простежує трансформацію москвофільства в новій правовій системі Польської держави в 1920–1930-х рр. Це один із центральних розділів дисертаційної роботи, що складається з п'яти підрозділів, у яких розглянуто заснування «Русской народной організації» (далі – РНО) в 1923 р., розкол у суспільно-політичній течії в 1926 р., участь москвофільських діячів у виборчих кампаніях до польського парламенту 1928 і 1930 рр., змагання між різними політичними силами – українськими національними, москвофільськими і провладними польськими – за Народний дім як інституцію з давньою історією під впливом москвофілів, діяльність партії «Русска селянска організація» (далі – РСО) в 1930-х рр. І. Орлевич вдалося доступно розкрити складні перипетії політичного розвитку москвофілів у міжвоєнний період, існування в москвофільській організації «Русский ісполнительний комітет» (далі – РІК), що виникла в 1918 р., конфлікту навколо питання ставлення до

українських національних сил і польської влади між правицею і лівим крилом. Власне, це призвело до розколу та створення РНО і радянофільської партії «Народна воля». Натомість лівиця РІК в 1924 р. заснувала радянофільську партію «Народна воля», що в 1926 р. об'єдналася з Комуністичною партією Західної України, легальною прибудовою якої був «Сельроб».

Під час підготовки до парламентських виборів у Польщі в 1928 р. за участю колишніх членів РНО виникла «Русска аграрна партія» (далі – РАП), що засвідчило черговий розкол у москвофільській течії. І. Орлевич аргументовано з'ясувала програмні засади і діяльність РАП, що мала угодний характер щодо польської влади. Наголошується, що під час виборів до польського парламенту в 1928 і 1930 рр. москвофільські партії пішли на угоду під впливом і за участі польських урядових кіл, які використовували їх для роз'єднання сил українського національно-державницького табору. Однак москвофіли в той час не мали значних впливів у суспільно-політичному житті Галичини. Показово, що дві москвофільські партії – РСО та РАП, об'єднавшись на виборах у 1928 р., не вибороли жодного мандату до парламенту. Поглиблення кризи в москвофільській течії засвідчила боротьба в міжвоєнні роки навколо Народного дому, в якій взяли участь різні політичні сили, але москвофілам так і не вдалося відстояти свої права на інституцію, що відіграла вагомую роль в історії галицького москвофільства.

В окремому підрозділі висвітлено головні напрями діяльності РСО в 1930-ті рр. Вона залишалася єдиною партією в передвоєнне десятиліття, що репрезентувала москвофільську течію, бо РАП як відверто угодна політична структура припинила своє існування на початку 1930-х рр. І. Орлевич логічно стверджує, що «кристалізація української національної тотожності вела до депопуляризації ідей москвофільства та його занепаду» (с. 273). Однак, перечитуючи розділ дисертації, виникає риторичне питання, чому москвофільські ідеї так довго мали прихильників у Галичині, були відновлені в міжвоєнний період і діяли аж до 1939 р., коли їх інституції ліквідувала радянська влада. Здавалося б, українська революція, попри її поразку,

створення ЗУНР, що декларувала об'єднання з УНР, як і низки національних держав у Центрально-Східній Європі після Першої світової війни, завдали смертельного удару по москвофільству в Галичині, з його нерозумінням суті модерного націотворення. Однак цього не сталося, москвофільство відродилося в Другій Речі Посполитій, хоч і не мало суспільних впливів, як в австрійський період.

Шостий розділ присвячений аналізу сфер діяльності, що слугували інструментарієм для пропаганди москвофільських ідей – освітньої, релігійної, господарсько-економічної та видавничої. Висвітлюючи освітню діяльність москвофільських товариств, І. Орлевич вдало розкрила роль шкіл – Ставропігійського інституту, Народного дому, товариства «Друг», «Общества русских дам», що були засобом виховання молоді в дусі москвофільства. Аргументовано тезу, що пропагування в освітніх закладах москвофільських ідей здійснювалося через викладання російської мови, історії Русі, з використанням підручників, виданих у Росії, та ін. По суті, це мало негативний вплив на формування світогляду місцевої молоді й суперечило національним інтересам українців. Окремо висвітлюється місце і роль у діяльності москвофілів міжвоєнної доби Ставропігійського інституту, члени якого намагалися поєднати належність до унійного обряду і симпатії до православної церкви, що пояснювалося двоїстою природою греко-католицизму як своєрідного синтезу православ'я і католицизму.

Позитивно, що І. Орлевич не залишила осторонь питання господарсько-економічної діяльності москвофільських інституцій (Товариства ім. Качковського, «Русского ревизійного союзу»), що виступали на захист економічних і культурних потреб народу. Найдієвішою формою самоорганізації народних мас москвофіли вважали кооперацію, підтримували кооперативний рух, що мало позитивне значення в економічному плані, але пропаговані при цьому москвофільські ідеї негативно впливали на розвиток української національної ідеї. Водночас активна пропаганда москвофільської ідеології здійснювалася через друковану продукцію. Зазначено, що практично всі

московфільські товариства вели видавничу діяльність і мали власні друковані органи, в загальних рисах зроблено їх аналіз. З огляду на ідейні переконання московфіли друкували часописи і книги російською мовою, власне московфільських та російських авторів, часом – і українських письменників, мова творів яких була найбільш зрозуміла для селян, що становили найчисленнішу версту населення.

Нарешті, в сьомому розділі І. Орлевич досліджує проблеми «само(презентації) ідентичності», тобто ідентифікації московфілів, дає їхній просопографічний портрет. Авторка з'ясувала, що в московфільському середовищі загалом виразну перевагу мали представники духовенства, а в суто світському колі членів міжвоєнної Ставропігії – юристи, які перебували на державній службі. Щодо мовного виміру, то міжвоєнні московфіли не відступали від своєї тези, що до творення «русскої» літературної мови доклалися всі три народи – українці («малороси»), росіяни («великороси») і білоруси, із власними «діалектами». Використання «малоросійської» мови вони в більшості розглядали як проміжний етап на шляху до опанування російської. В окремому підрозділі в проблемному ключі розглянуто уявлення московфілів про народ, націю, «своїх» та «чужих». Наголошується, що вірність московфільській ідеї, що в досліджуваний період стала анахронізмом, породжувала в представників цієї течії потребу в маніпуляціях і заводила їх у суперечність із власними тлумаченнями понять, у т. ч. модерної нації. На аргументовану думку авторки, московфіли в міжвоєнний період розвивали культ Талергофа, захищали своє виняткове право на трактування цієї історичної події, «забуваючи» при цьому про зрадницьку позицію московфільських діячів у роки Першої світової війни.

Висновки логічно підсумовують основну частину роботи, є достатньо аргументованими і логічними. І. Орлевич обстоює узагальнюючу тезу, що ідеологія, національна свідомість, суспільна думка московфілів міжвоєнної Галичини була змішаною, неоднорідною, гібридною, в чомусь деструктивною. Вона часто слугувала для просування зовнішніх політичних наративів,

несумісних з ідеєю України та української державності. У кінці роботи вміщено цікаві додатки (Б–Д), що поглиблюють знання з теми дослідження на конкретній інформативній базі.

Відзначаючи очевидні здобутки дисертантки в опрацюванні обраної теми, хотілося б висвітлити деякі зауваження і побажання. По-перше, хронологічні межі дослідження в роботі трактуються (с. 32, 33) «від початку Першої світової війни в 1914 р. і до початку Другої війни в 1939 р. (*міжвоєнний період*) (виділено нами. – *І. Р.*)». Однак дослівно міжвоєнний період – це часовий проміжок 1918–1939 рр., тобто між двома світовими війнами.

По-друге, при аналізі архівного комплексу історичних джерел у підрозділі 1.2 І. Орлевич вартувало зупинитися на рівні конкретних справ в архівах, використаних у роботі (хоча б найбільш важливих для авторки), а не давати загальний аналіз, які матеріали в цілому є в тому чи іншому названому фонді. Згідно існуючих вимог, у списку використаних джерел спочатку дають посилання на центральні архіви в Україні (Центральний державний історичний архів України у м. Львові), а потім – на місцеві.

По-третє, висвітлюючи діяльність галицьких москвофілів (русофілів) у досліджуваній період, І. Орлевич практично не згадує про колишні українські етнічні землі у складі Австро-Угорщини – Буковину і Закарпаття, де в австрійський період і пізніше також був москвофільський рух, існували зв'язки між діячами. Такі історичні паралелі (для прикладу, авторка неодноразово їх наводить із підросійською, згодом – радянською Україною) допомогли б краще зрозуміти суть галицького москвофільства.

По-четверте, деякі твердження І. Орлевич потребують конкретизації, уточнення, на нашу думку, є дискусійними. Так, неодноразово (с. 28, 107) стверджується, що «до 80-х років XIX ст. москвофільство навіть відігравало провідну роль у суспільно-політичному русі галицьких українців». Однак під час європейської «весни народів» 1848–1849 рр. русофільські настрої не знайшли сприятливого ґрунту для розвитку в Галичині, а їх носіями були поодинокі представники галицько-руської інтелігенції. У дисертації

неодноразово стверджується про фінансову підтримку галицького москвофільства з боку Російської імперії («Росія була імперією, яка поступово стала спонсорувати русофілів ...» (с. 111), («постійно зростав розмір грошових субсидій з боку Російської імперії ...» (с. 129), у цьому вбачається одна з причин посилення галицького москвофільства, але ця теза в дисертації потребує більш детального обґрунтування.

По-п'яте, щодо термінології авторка неодноразово вживає термін русифікація, зокрема на с. 28, коли пише про «намагання русифікувати українців та білорусів» і т. п., маючи на увазі насильницьке запровадження російської мови, культури та ін. Однак виникає логічне питання, чи можна це вважати русифікацією, адже Русь – це не Росія, краще вживати більш сучасний термін «зросійщення».

У деяких місцях роботи трапляються технічні огріхи, одруки, що виникли, мабуть, внаслідок редагування дисертації (не «Леся Алексієвця» (с. 57), а Лесі Алексієвець та ін.), неточності: не «австро-угорська влада», а австрійська в Галичині (с. 129), в кінці 1920-х рр. не Комуністична партія Східної Галичини (КПСГ), а Комуністична партія Західної України (КПЗУ) (с. 209, 210), навряд чи можна говорити про «лівоцентристську ідеологію» КПЗУ (с. 209) тощо. У роботі трапляються дуже великі абзаци (наприклад, с. 84–85, 89), що свідчить про необхідність часом більш чітко структурувати поданий матеріал. Видання (Орлевич І., Каднічанський Д., Литвин М., Середа О., Стеблій Ф. Тарас Шевченко як символ національної єдності Галичини і Наддніпрянщини. *Україна Тараса Шевченка*. Харків: Фоліо, 2014. С. 433–462) чомусь віднесено до брошур.

Однак висловлені зауваження й побажання не ставлять під сумнів отримані наукові результати, можуть бути враховані в подальшій науковій роботі дисертантки.

Загалом дисертаційне дослідження Ірини Василівни Орлевич «Москвофіли Галичини: генеза, діяльність, ідеологія (1914–1939)» є самостійним і завершеним дослідженням, що відповідає встановленим в

Україні вимогам до такого типу робіт. Дисертація виконана на належному рівні з використанням сучасних дослідницьких методів, за структурою, змістом, новизною, обґрунтованістю наукових положень і висновків відповідає вимогам пунктів 9, 10, 12–14 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р. (зі змінами), а її авторка заслуговує присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Офіційний опонент

доктор історичних наук, професор,

завідувач кафедри історії України

і методики викладання історії

Прикарпатського національного

університету імені Василя Стефаника

І.Я.Райківський

